

TINO LELEKOVIĆ

DOI: 10.21857/9xn31cdj4y

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10.XI.2022.

Prihvaćeno: 18.I.2023.

O RIMSKOJ BATINI KROZ PRIZMU REZULTATA ISTRAŽIVANJA 2010.–2022.

Batina planina izdiže se na oko 85 metara iznad toka Dunava. Njen vrh sastavljen je od nekoliko zaravni na kojima su utvrđeni arheološki ostaci. Najviša i najisturenija je zaravan Gradac koja ima oblik ovala, dimenzija oko 650 x 300 metara, razmjerno ujednačene visine. Cijela zaravan izgleda poput utvrde. Izgled Gradca dijelom su posljedica erozije, no u velikoj je mjeri oblikovan ljudskim djelovanjem. Uvriježeno je mišljenje da utvrda na Batini nosi ime *Ad Militare*, u kojoj su u kasnoantičkom razdoblju bili stacionirani Flavijskih konjanici. Epigrafski nalazi u ranija razdoblja u Batinu smještaju i Šestu legiju Herkuliju, te dvije konjaničke kohorte. Od 2010. godine Batina je mjesto intenzivnih arheoloških istraživanja, provedena su geofizikalna snimanja i arheološka iskopavanja, a 2022. napravljen je i detaljna LiDAR snimak koji je dao uvid u dijelove lokaliteta danas prekrivene šumom i šibljem. Rad osim što donosi presjek dosadašnjih spoznaja i mišljenja o rimskoj Batini, iznosi i zaključke proizašle iz novih istraživanja, ali i iznosi neke pretpostavke koje će tekuća istraživanja preispitati u skorom roku.

Ključne riječi: Dunavski limes, Batina, *Ad Militare*, legija VI *Herculia*, auxilijarna utvrda / *Key words: Danubian limes, Batina, Ad Militare, legion VI Herculia, auxiliary fort*

Uvod

Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti uključio se u istraživanja Batine kroz dva projekta. Jedan su arheološka iskopavanja koja od 2010. sustavno provodi Arheološki muzej Osijek, u suradnji s Institutom za arheologiju iz Zagreba i HAZU. Drugi je projekt *Dunavski limes u Osječko-baranjskoj županiji* koji Hrvatska akademija provodi od 2020. kroz program javnih potreba u kulturi Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Svrha tog programa je prikupljanje podataka za popunjavanje dokumentacije za uvrštavanje hrvatskog dijela limesa na UNESCO-ov popis svjetske kulturne baštine.

Rimske starine na Batina planini spominju se već u 19. stoljeću. Zavičajni povjesničar Elek Fényes je nakon obilaska Baranje izvijestio da se na položaju Stari dvorac, na brijegu jugozapadno od sela Kiskőszeg, nalaze ostaci rimske utvrde. To je nalazište nakon toga posjetio pionir mađarske arheologije Flóris Róme. Tom je prilikom prikupio više rimskih opeka s pečatima vojnih postrojbi, čime je postavio temelje istraživanju i poznavanju nalazišta.¹ Prva arheološka iskopavanja proveli su u okviru američko-jugoslavenske kulturne suradnje 1970. godine Muzej Slavonije iz Osijeka, Stephan Foltiny iz Smithsonian Institute iz SAD-a i Ksenija Vinski-Gasparini iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Iste je

1 Visy 1989: 121.

godine arheološka istraživanja u neposrednoj blizini spomenika Crvenoj armiji provela i osječka arheologinja Danica Pinterović. Ondje je otkopala temelje rimskoga zida koji je pripisala rimskoj utvrdi. Pinterovićeva je nastavila istraživanja i 1971. godine, ovaj put otkopavši ugao rimske tvrđave čime je arheološki potvrdila postojanje rimske utvrde u Batini.² Nakon toga iskopavanja u Batini su obustavljena. Tek 40 godina kasnije krenulo se ponovno s iskopavanjem. Prvo je obavljen preliminarni terenski pregled, u organizaciji Z. Bojčića, čime je pokrenuta suradnja Arheološkog muzeja Osijek, Instituta za arheologiju i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Ubrzo nakon toga uslijedila su i sustavna istraživanja.³ Terenski pregled je obavljen kako bi se odredile granice lokaliteta, utvrdilo stanje očuvanosti te vidjela dostupnost površina za istraživanja.

Batina planina, što je točan naziv uzvisine iznad sela Batine, izdiže se na oko 85 metara iznad toka Dunava (170 m n/m). Ona je istočni izdanak Banova brda, poput kakvog poluotoka, okružena Dunavom. Ovome treba dodati da se na sjevernim obroncima Batina planine nalazi utok rječice Karašice u Dunav. Hrbat Batina planine sastavljen je od niza zaravni razdvojenih surducima, strmim dubokim vododerinama koje često u sebi imaju usječen put. Najviša i najisturenija je zaravan Gradac koja se poput kakve prirodne utvrde izdiže nad Dunavom. Gradac ima oblik ovala, dimenzija oko 650 x 300 metara, razmjerno ujednačene visine od 167,80 do 169,60 n/m. Sa sjeverne, istočne i zapadne strane teren se obrušava prema Dunavu, dok na južnome rubu teren pada za pet metara i spaja se sa zaravni Sredno. Cijela zaravan izgleda poput utvrde. Izgled Gradca dijelom je posljedica erozije, no u velikoj je mjeri oblikovan ljudskim djelovanjem. Kulturni sloj na Gradcu doseže dubinu najmanje sedam metara, sastavljan od slijeda naselja koja su tamo postojala. Uz rimsko, najpoznatije je naselje iz starijeg željeznog doba, zahvaljujući objavi građe s halštatske nekropole. Surduk odvaja od Gradca zaravan Sredno. Za razliku od Gradca, Sredno nema vertikalnu stratigrafiju, već je kulturni sloj sastavljen od mnogobrojnih ukopa koji se često presijecaju. Do sada su na Srednom identificirani halštatski i rimski grobovi, ostaci rimskih privremenih logora i ukopi iz Drugog svjetskog rata.⁴

U ovom će radu fokus biti na ostacima iz rimskog vremena.

O rimskoj Batini ne zna se mnogo, pri čemu je ono što jest poznato podložno preispitivanju. Uvriježeno je mišljenje da utvrda na Batini nosi ime *Ad Militare*, iako to mišljenje nije potvrđeno u izvorima ili materijalnim dokazima.⁵ Antoninov itinerar (*IA* 232,6–8; 243,5–7; 267,3–4) i *Tabula Peutingeriana* (segment 5) u ovom dijelu Panonije ne spominju lokaciju *Ad Militare*. Rimsko ime utvrde preuzeto je iz spisa *Notitia Dignitatum* koji navodi da je u utvrdi *Ad Militare*, u provinciji Valeriji, postojao zapovjednik postrojbe flavijskih konjanika (*ND Occ. XXXII B.17: Equites Flavianenses ad Militare*). Originalni tekst *Notitia Dignitatum* izvorno opisuje stanje oko 395. godine, s tim da je tekst višekratno ažuriran do 425.–430. godine).⁶ Dakle, riječ je o postrojbi koja je u *Ad Militare* službovala u razdoblju kasne antike, tako da se time može razjasniti i poznati nalaz dviju zapadnogotskih srebrnih fibula koje bi se mogle pripisati časniku flavijske konjice, ili pak biti dokaz o napuštanju utvrde i dolasku novih stanovnika.⁷

2 Pinterović 1969; Pinterović 1974; Vukmanić 2018b.

3 Bojčić *et al.* 2009.

4 Dizdar *et al.* 2021.

5 Klemenc 1961: 17; Klemenc 1963: 59; Pinterović 1968: 59–60, 62, 73–74; Bulat 1969: 40–41; Visy 1988: 126; Minichreiter 1987: 88–90; Minichreiter 1989: 182; Sanader 2003: 137; Sanader 2008: 104; Radman-Livaja 2012: 173; Gudea 2013: 605; Vukmanić 2016: 276–277; Vukmanić 2017: 74–102, 212–214; Vukmanić 2020: 503–504.

6 Polaschek 1937: 1081–1097; Kovács 2004: 115; Radman-Livaja 2012: 180.

7 Mrkobrad 1980: 15; Bojčić 1984: 214; Rapan Papeša 2012: 425.

Batina se u izvorima izravno ne spominje, tako da se povijest tamošnje utvrde može iščitati tek iz povijesnog konteksta i malobrojnih arheoloških nalaza. Batinska utvrda mogla je nastati u vrijeme nekoliko događaja u povijesti rimske Panonije. Prvi takav događaj jesu ratovi koje je car Domicijan vodio protiv sarmatskih Jaziga i Dačana. Zbog tih je ratova 85. godine u čitavoj istočnoj Panoniji značajno povećana vojna sila na Dunavu prebacivanjem trupa iz Britanije i s Rajne u istočnu Panoniju. Možda je Batina bila jedna od utvrda iz tog vremena. Drugo moguće vrijeme nastanka utvrde jesu Trajanovi ratovi protiv Dačana, kada je ovaj dio Panonije imao aktivnu ulogu kao linija obrane prema Dačanima. Ipak, B. Lőrincz utvrdu *Ad Militare* spominje tek nakon podjele Panonije na dvije provincije 106. godine, dakle po okončanju Dačkih ratova. Aneksija Dacije iz temelja je promijenila političko stanje u Podunavlju, što je pokrenulo i reorganizaciju provincija jer je jedan način obrane trebalo provoditi u sjevernome dijelu provincije protiv Germana, a drugi u istočnome protiv Jaziga. Osnivanjem provincije Dacije sarmatski Jazigi su se našli s tri strane okruženi Rimskim Carstvom, fizički razdvojeni od svojih saveznika Roksolana. Time su oba naroda stavljena pod čvrstu kontrolu. Možda je upravo to razlog zašto je u Donjoj Panoniji bila samo jedna legija, tako da su nadzor granice mahom obavljale pomoćne jedinice. Batina je stoga mogla nastati tada, kao dio sustava sastavljenog uglavnom od augzilizarnih logora. Moguće je i da su razlog za gradnju utvrde bili Markomanski ratovi (166.–180.). Dakle, utvrda je mogla biti izgrađena ili tijekom tog nestabilnog razdoblja, ili pak u vrijeme nakon smirivanja situacije, kada se osjetila potreba da se granica dodatno učvrsti i preveniraju slični događaji u budućnosti. Kasno određivanje nastanka utvrde *Ad Militare* u vrijeme Markomanskih ratova većini navedenih autora najmanje je moguće.

Sl. 1. Karta hrvatskoj dijela limesa (kartu izradio T. Leleković) / Fig. 1. Map of the Croatian part of Limes (map made by T. Leleković)

Nekoliko je nalaza koji daju uvid u povijest rimske Batine. Među njima je najvažniji djelomično očuvan dedikacijski natpis pronađen u Batini 1909. godine (*AE* 1964, 226 = *ILJug* 1072), koji se danas se čuva u Pečuhu.⁸ Taj natpis obilježava građevinske radove koje je 307. godine, u ime cara Galerija, obavila *legio VI Herculia*. Smatra se da je riječ o radovima na vojnom postrojenju na Batini. Natpis je prouzrokovao nekoliko nedoumica. Peta Jovija i Šesta Herkulija bile su nove legije osnovane nakon Dioklecijanove reforme vojske, s time da su ove dvije legije osnovane kako bi pokrivale Drugu Panoniju (*Pannonia Secunda*).⁹ U *Notitia Dignitatum* navedeno je da su časnici iz Šeste Herkulije bili razmješteni, vjerojatno po ispostavama (*vexillatio*), na tri položaja: *Aureus Mons*, *Teutoburgium* i *Castellum Onagrinum* (*ND. Occ.* XXXII, 45; XXXIII, 47.48). Dakle, podatak iz *Notitia Dignitatum* nije u suglasju s pronađenim natpisom. *Notitia dignitatum* (*Occ.* XXXII–XXXIII) navodi da je *Ad Militare* bila pod zapovjedništvom duksa provincije Valerije, iz čega bi proizlazilo da je *Ad Militare* bila u Valeriji, pa samim tim i izvan djelokruga Šeste Herkulije. Natpis iz Batine utvrđuje sa Šestom Herkulijom, što je pak stavlja unutar granica Druge Panonije. U razmatranju ovoga problema potrebno je navesti da su opeke Šeste Herkulije pronađene na nizu lokaliteta u jugoistočnoj Panoniji, među kojima i u Mursi.¹⁰ Sudeći prema tim nalazima može se zaključiti da je ova legija bila zadužena za gradnju i održavanje vojnih postrojenja u Drugoj Panoniji, preuzimajući ulogu koju je ranije u Donjoj Panoniji imala Druga legija Pomoćnica. P. Kovács problem sa Šestom legijom razrješuje pretpostavkom o prepravljaju provincijalnih granica tijekom 4. stoljeća. Prema njemu granica između Druge Panonije i Valerije je bila sjeverno od Batine, tako da je *Ad Militare* prvotno bila u Drugoj Panoniji. Kasnije u 4. stoljeću granica je pomaknuta južno od Batine, nakon čega je *Ad Militare* bila u Valeriji.¹¹ P. Kovács ide korak dalje. On smatra da je natpis iz Batine najraniji natpis Šeste Herkulije, prema čemu bi utvrda na Batini vjerojatno bila prvo sjedište te postrojbe.¹²

Promišljanje o ulozi Šeste Herkulije na Batini otvorilo je nekoliko pitanja. Kakvi su to radovi koje je Šesta Herkulija obavila na Batini? Je li se Batina nalazila u Drugoj Panoniji ili u Valeriji? Je li Šesta Herkulija obavljala građevinske poslove izvan svoga djelokruga? Je li riječ o preuređenju postojeće utvrde za njene potrebe? Je li Batina bila ispostava ili glavni logor Šeste Herkulije? Što je *Aureus mons* i gdje se nalazi, te u kakvom su odnosu *Aureus mons* i *Ad Militare*? Ako se pretpostavi da je Batina doista bila baza Šeste Herkulije, bez obzira je li riječ o veksilaciji ili glavnom logoru, moguće je da izvorna auxilijarna utvrda nije zadovoljavala, pa je trebalo obaviti adaptaciju postojeće utvrde za potrebe legije.

Radovi koje obilježava natpis Šeste Herkulije nedvojbeno su adaptacija, jer je zidana utvrda na Batini postojala i prije 4. stoljeća. Ta se spoznaja zasniva na nalazima opeka s pečatima vojničkih radionica.¹³ Ovdje je potrebno istaknuti kako opeke, kao uostalom i dedikacijski natpisi, nisu nedvojben dokaz postojanju logora/utvrde. U Batini su pronađene opeke s pečatima četiri postrojbe, od kojih se za dvije znade da im baza nije bila na Batina planini. Jedna je postrojba Druga legija Pomoćnica čije je sjedište bio *Aquincum* (Budimpešta). Legije su po potrebi mogle izdvojiti svoje kohorte kao ispostavu (*vexillatio*), tako da uvijek postoji mogućnost da je u Batini bila smještena jedna od ispostava Druge legije, no vjerojatnije je opeka s pečatom Druge legije povezana s građevinskom

8 Šašel, Šašel 1978: 170, 171, br. 1072; Kovács 2003: 31; Vukmanić 2020: 503–504.

9 Kovács 2004: 116.

10 Filipović Podrug 2006: 44.

11 Kovács 2015: 292.

12 Kovács 2016: 256.

13 Šaranović Svetek 1989: 49–66; Filipović Podrug 2006: 44; Vukmanić 2016.

djelatnošću te legije. Naime, zadaća rimskih legija bila je i gradnja infrastrukture. Inženjerija Druge legije Pomoćnice bila je jako aktivna na Dunavskom limesu, stoga ne čudi da su nalazi opeka s pečatima Druge legije razasuti duž desne obale Dunava od Brigetija do Petrovačke gradine u Srijemu.¹⁴ U Osijeku je, uz opeke ove legije, pronađen i natpis kojim su obilježeni radovi koje je ta legija obavila pri gradnji kolonije Elije Murse (CIL III 3280).¹⁵ Na isti se način trebaju protumačiti i nalazi opeka s pečatom *cohors VII Breucorum equitata civium Romanorum*. B. Lőrincz ovu kohortu smješta u *Lugio* (Sečuv/Dunaszekcső) 30 km uzvodno od Batine i datira između 139. godine i sredine 3. stoljeća. Ipak, opeke Sedme breučke kohorte nađene su na gotovo istom području kao i one Druge legije, od utvrde *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár) i Brigetija (*Brigetio* = Ó Szőny) u Mađarskoj do Sirmija i Ritija u Srijemu. Na osnovu te činjenice smatra se da je ova kohorta sa sjedištem u Lugiju bila specijalizirana za izradu opeka i crijepa kojim je opskrbljivala druge postrojbe na limesu krajem 2. i početkom 3. stoljeća, pod dinastijom Severa.¹⁶

U Batini su pronađene opeke još dvije postrojbe: *cohors II Augusta Thracum equitata* i *cohors II Asturum et Callaecorum equitata*. Za razliku od opeka Druge legije Pomoćnice i Sedme breučke kohorte, opeke ovih postrojbi nisu učestali nalaz u Panoniji. Stoga one možda doista otkrivaju identitet postrojbi koje su bile stacionirane u Batini. Znakovito je da su obje jedinice bile konjičke kohorte (*cohortes equitatae*), odnosno mješovite jedinice koje su činile pješadija i konjica. Augzilijske utvrde za konjičke kohorte veličinom, pa samim tim i zgradama koje su se u njoj nalazile, razlikovale su se od drugih augzilijskih utvrda.¹⁷ Ova činjenica čini nalaz opeka još uvjerljivijim dokazom za boravak tih dviju konjičkih kohorti u Batini.

Ostaje pitanje vremena gradnje utvrde. Prema podacima iz vojničkih diploma B. Lőrincz je utvrdio da je Druga kohorta Asturaca i Kalečana boravila u Panoniji od 80. godine nadalje, pri čemu se nakon diobe Panonije zatekla u Donjoj Panoniji, te da je u toj provinciji boravila do 167. godine. Za Drugu tračku Augustu odredio je da je u Donjoj Panoniji boravila od 135. do 203. odnosno 214. godine. Uzimajući u obzir razmještaj tih kohorti, pretpostavio je da je u Batinu prvo došla Druga kohorta Tračana Augusta, i to početkom vladavine Hadrijana, gdje se zadržala do kraja Markomanskih ratova. Oko 180. godine zamijenila ju je Druga kohorta Asturaca i Kalečana, koja je pak ondje ostala bar do 214. godine.¹⁸ Zs. Visy na temelju istih izvora smatra da je *cohors II Asturum et Callaecorum equitata* bila smještena 50 km uzvodno, u utvrdu *Ad Statuas* (Várdomb).¹⁹

U svakom slučaju nalazi opeka iz Batine svjedoče o građevinskim radovima koji su se tamo odvijali krajem 2. ili početkom 3. stoljeća. Tim se opekama može pridružiti važan natpis nađen u Batini, miljokaz isklesan u ime cara Makrina 217./218. godine (CIL III 10647) koji govori da je tijekom kratkotrajne vladavine tog cara izgrađena ili obnovljena cesta za Batinu. Građevinska aktivnost u Batini početkom 3. stoljeća nije iznenađujuća, jer upravo u to vrijeme Dunavski limes proživljava značajne promjene koje su posljedica svega što se dogodilo tijekom Markomanskih ratova. Epigrafski izvori pokazuju veliku aktivnost u Donjoj Panoniji između 180. i 235. godine, koja se ogleda prije svega u premještanju trupa. Spoznaje o gradnji novih i preuređenju postojećih utvrda donekle manjkaju, osobito za južni dio provincije.²⁰ Novo razdoblje razvoja limes proživljava u vrijeme sveobuhvatnih reformi koje je uveo car Dioklecijan i nastavio Konstantin. Podjela dotadašnjih provincija

14 Szilágyi 1933: 25–34; Dušanić 1988: 85–86, 91; Filipović, Podrug 2006: 42.

15 Brunšmid 1900: 23–24; Leleković 2020: 79.

16 Lőrincz 2001: 29–31, 95–104; Filipović Podrug 2006: 42; Radman-Livaja 2012: 173.

17 Johnson 1983: 22.–23, 175–176, 282.

18 Lőrincz 2001: 83–100.

19 Visy 2008: 129.

20 Gudea 2013: 495, 520–526.

na veći broj manjih bila je popraćena stvaranjem novih legija koje su od tada brojačano manje. Tako se u Drugoj Panoniji osnivaju dvije legije, Peta Jovija i Šesta Herkulija, koje su zadužene za obranu provincije. Granično područje dijeli se na zapovjedništva koja se nazivaju *ripa* i u kojima je boravila bar po jedna legijska kohorta. U tome su razdoblju augzilijarne postrojbe konjice i pješadije zamijenjene postrojbama novoga tipa zvanim *cuneae* i *auxilia*, iako treba istaknuti da su u Panoniji zadržane i jedinice dotadašnjega tipa. Sve je te promjene pratio i građevinski zamah na pograničnim utverdama.²¹ Postavlja se pitanje u kolikoj su mjeri te povijesne okolnosti ostavile traga na Batina planini.

Najdetaljniji prikaz utvrde dali su I. Vukmanić iz Arheološkoga muzeja Osijek i B. Mušič s Univerze u Ljubljani, na temelju geofizikalnih snimanja iz 2010. i 2012. godine. Prostor utvrde danas je napučen kućama za odmor, tako da je snimanje ovisilo o dostupnosti čestica. Znatna dio utvrde nije bio dostupan za istraživanja. Geofizikalni snimak proteže se na 20.000 m². Rezultati su interpretirani kao ostaci unutrašnjosti rimske utvrde. Snimanje je otkrilo veliku četvrtastu zgradu simetričnog plana, na kojoj se ocrtava "longitudinalna os pozadine zapovjedništva" sastavljena od pet prostorija, od kojih središnja ima apsidu. Nakon snimanja 2010. godine zgrada je interpretirana kao principija, odnosno zapovjedništvo.²² Kasnije je interpretacija promijenjena te je iznesena kontroverzna interpretacija o zgradi koju čine principija i pretorij. Dakle, zapovjedništvo i stan zapovjednika spojeni su u jednu zgradu, što je jedinstveni primjer u čitavom Rimskom Carstvu. Pored ove zgrade, I. Vukmanić i B. Mušič na snimku razaznaju i šest spavaonica, žitnicu i zgradu koja je bila bolnica ili radionica. U svom doktorskom radu, koji je pravo vrelo podataka o hrvatskom dijelu limesa, I. Vukmanić objavio je rezultate arheoloških iskopavanja malog obima koja su većinom obavljena tijekom razdoblja "legalizacije", od 2013. do 2015. godine. Riječ je o sondama koje imaju površinu od 5 m² i koje su po svojoj prirodi dvojbene kao metoda arheološkog iskopavanja. I. Vukmanić smatra da je dužina istočnog bedema 210 m, a sjevernog bedema 90 m. Površina augzilijarne utvrde iznosi 1,9 ha²³ (sl. 2 i 3).

Sl. 2. Geofizikalni snimak područja rimske utvrde u Batini (prema Vukmanić 2017: 518) / Fig. 2. Geophysical survey of the area of the Roman fort in Batina (according to Vukmanić 2017: 518)

21 Kováč 2003: 116–117; Radman-Livaja 2012: 178.

22 Mušič *et al.* 2013: 106; Vukmanić, Mušič 2015: 872–874, 877.

23 Vukmanić, Mušič 2015; Vukmanić 2016; Vukmanić 2017: 77–91, 517–524; Vukmanić 2018a: 393.

Sl. 3. Geofizikalni snimak s interpretacijom područja rimske utvrde u Batini (prema Vukmanić 2017: 518) / Fig. 3. Geophysical recording with the interpretation of the area of the Roman fort in Batina (according to Vukmanić 2017: 518)

U sklopu projekta *Dunavski limes u Osječko-baranjskoj županiji*, 2021. godine provedena su geofizikalna istraživanja na nekoliko položaja na Gradcu, a 2022. godine obavljeno je LiDAR snimanje. Rezultati su otvorili potrebu da se preispita idealna rekonstrukcija utvrde u Batini, kako su je napravili I. Vukmanić i B. Mušič.²⁴

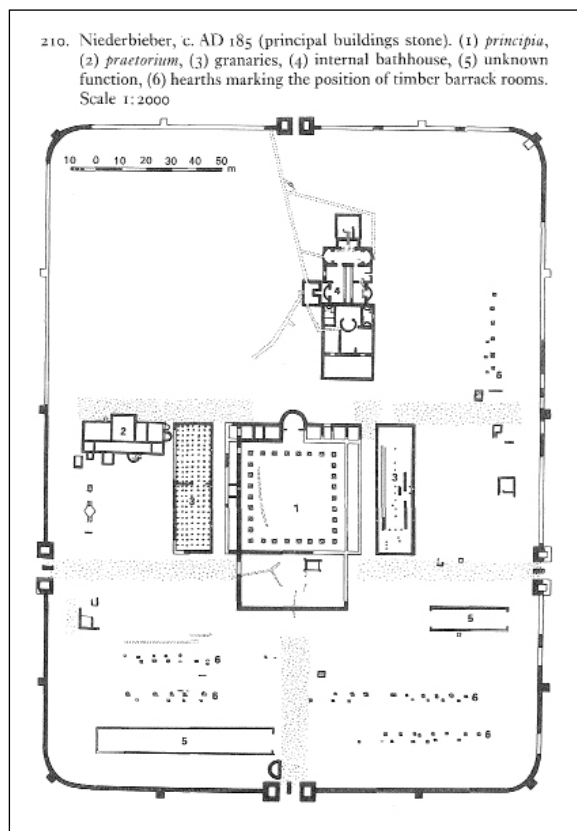
Prema spomenutim nalazima opeka, u Batini su bile smještene *cohortes equitatae quingenariae*. Utvrda je, dakle, morala omogućiti smještaj za 380 pješaka i 120 konjanika. S obzirom na potrebe postrojbi tog tipa, potrebno je očekivati utvrdu čija je površina iznosila oko 2,5 ha.²⁵ Ovo je prva problematična stavka u Vukmanićevom viđenju ostataka rimske utvrde. Površina od 1,9 ha je poprilično manja o onog što je uobičajeno za logore konjičkih kohorti, što je i bio razlog da se njegova teza preispita. Nadalje, problematična je i teza o “središnjoj” zgradi koju sačinjavaju principija i pretorij. *Principia* je bila zgrada zapovjedništva u kojem su se obavljali administrativni poslovi, gdje se samim time čuvao novac i arhiv, i gdje se nalazilo glavno svetište postrojbe (*sacellum*). *Praetorium* je bio stan glavnoga zapovjednika, njegov privatni prostor. Po svojoj prirodi principija i pretorij su uvijek bili građeni kao samostojeće zgrade, tako da bi njihov spoj u jednu zgradu bio jedinstven u rimskome svijetu. Prema tome, dok se pretpostavka o postojanju takve “središnje” zgrade ne dokaže iskopavanjem, takvu bi interpretaciju trebalo promatrati s određenom skespom, i ostaviti otvorenom mogućnost da su u batinskoj utvrđi pretorij i principija bili zasebne zgrade.

²⁴ Vukmanić 2018a: 393–396.

²⁵ Richardson 2000: 428; Hanel 2007: 406; Reddé 2015: 132.

Promatrajući objavljeni snimak čini se da teza o zgradi s poprečnom dvoranom ne stoji (sl. 2 i 3). Ono što je vidljivo na snimku je principija s apsidalnim svetištem (*sacellum*) i unutrašnjim dvorištem. Principija je, kako se bar meni čini na objavljenom snimku, imala i ulaznu dvoranu (engl. *forehall*). Prema A. Johnson, u 2. i 3. stoljeću principije na ulazu dobivaju dodatak u obliku dugačke dvorane koja se protezala čitavom širinom zgrade uz *via principalis*, a u nekim je slučajevima bila i šira od ostatka zgrade. U nekim je primjerima prednja dvorana sa susjednim zgradama činila jednu cjelinu u obliku kolonade koja se protezala čitavom dužinom *via principalis*. Principije s prednjom dvoranom uobičajene su u Reciji i Germanijama, i to od antoninskog razdoblja nadalje. A. Johnson navodi kako je ulaz u prednju dvoranu mogao biti s kraćih strana ili s prednje strane u obliku monumentalnog ulaza, a dovodi i primjer principije u Valkenburgu, koja je najkasniji datirani primjerak, na kojoj se vanjski zid prednje dvorane sastoji samo od stupova. Upravo takvu prednju dvoranu mogla bi imati i principija u Batini.²⁶ Promatrajući primjere objavljene u knjizi A. Johnson, nemoguće je oteti se dojmu da principija s Batine najviše nalikuje onoj u utvrđi Unterbobingen, datiranoj u vrijeme Antonina Pija, odnosno utvrđi Niederbieber, izgrađenoj vjerojatno u vrijeme Marka Aurelija ili Komoda (sl. 4).²⁷ Dvije istražene principije augzilijskih utvrda u Donjoj Panoniji, one u Intercisi i u Matrici, također imaju monumentalnu prednju dvoranu. U oba se slučaja ona proteže čitavom širinom principije, i u oba je slučaja prednja dvorana izgrađena na križanju *via principalis* i *via praetoria*.²⁸ Batinska principija s prednjom dvoranom bila je 60 m duga i 30 m široka, pa bi dominirala unutrašnjošću logora poput navedenih primjera iz Niederbiebera, Intercise i Matrice. I. Vukmanić navodi da se na snimku razaznaju i neke druge zgrade, no za ovu priliku bih se izuzeo iz rasprave o ostalim zgradama jer su te zgrade tek parcijalno zahvaćene snimkom, s tim da se na objavljenoj razini snimanja vrlo slabo ocrtavaju. Primjerice, desno od principije Vukmanić i Mušič vide spavaonice, no prema onome što se vidi na snimku to lako može biti i očekivani pretorij. Možda se te zgrade bolje ocrtavaju na drugim razinama snimanja radarom, no ti snimci nažalost nisu objavljeni. U svakom slučaju, za daljnju raspravu o unutrašnjosti utvrde potrebno je napraviti dodatne snimke ili obaviti arheološka iskopavanja.

Sl. 4. Nacrtna rimske utvrde Niederbieber (prema Johnson 1983, sl. 210) / Fig. 4. Plan of the Roman fort Niederbieber (according to Johnson 1983, Fig. 210)

26 Johnson 1983: 120–126.

27 Johnson 1983: 283, 285.

28 Gudea 2013: 572, 582–583.

Ako je otkrivena zgrada ipak principija, u utvrđi se nalazio pretorij kao zasebna zgrada. Prema tome, utvrda je morala biti veća od onoga kako su to odredili Vukmanić i Mušič. Kao što je ranije navedeno, prema I. Vukmaniću i B. Mušiču dimenzije utvrde su 210 x 90 m, a površina 1,9 ha. A. Johnson navodi da su nove postrojbe koje su osnovane u vrijeme Antonina većinom bile konjičke kohorte, i za njih su građene utvrde čija je površina iznosila oko 2 ha. Dakle, dimenzije utvrde su 210 x 90 m i u suglasju su s tim podatkom.²⁹

Kao što je već navedeno, Gradac izgleda poput ljudskom rukom rađene utvrde, ali postavlja se pitanje je li takav izgled posljedica djelovanja Rimljana ili iz nekih drugih vremena? Arheološkim pregledom terena 2008. godine u jugozapadnome uglu Gradca utvrđena je koncentracija ulomaka rimskoga keramičkog posuđa i opeke.³⁰ Pregledom terena i snimcima iz zraka nije se moglo odrediti granice logora, jer taj je dio lokaliteta prekriven što vikenticama, što drvećem i žbunjem (sl. 5).

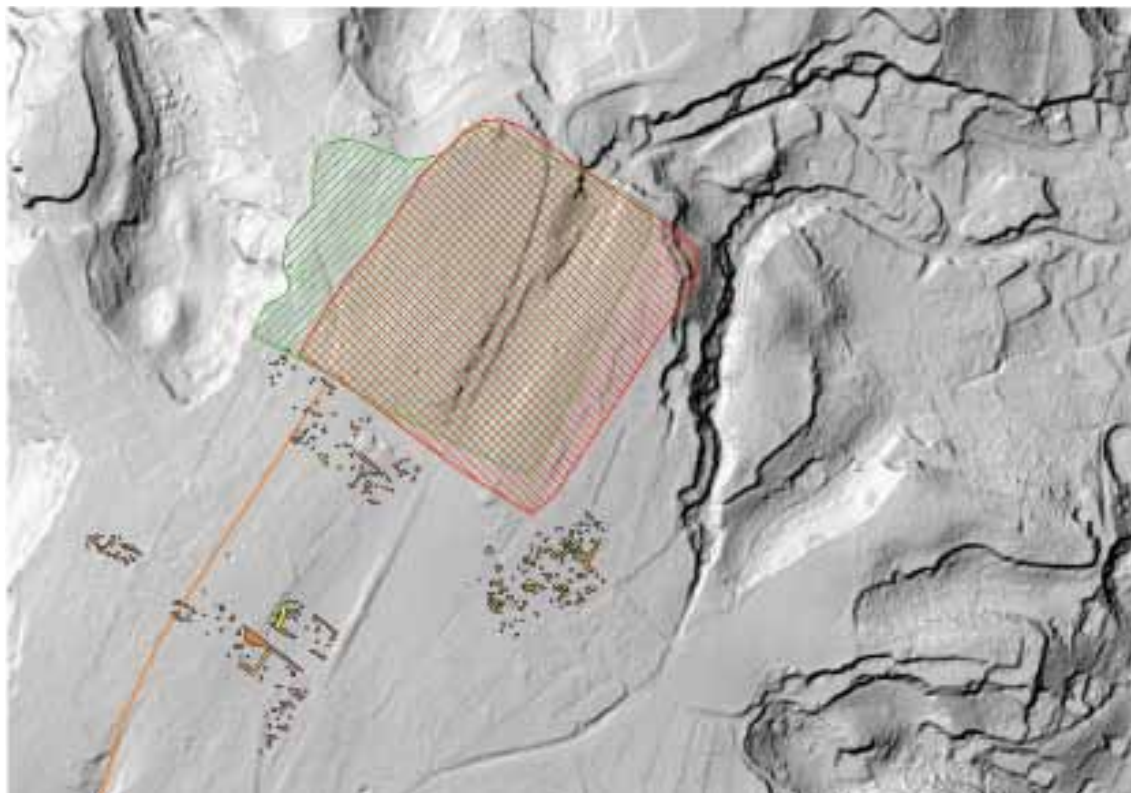
Sl. 5. Zračna fotografija područja rimske utvrde u Batini, pogled prema sjeveru (foto: T. Leleković) / Fig. 5. Aerial photograph of the area of the Roman fort in Batina, looking north (photo: T. Leleković)

Upravo je zato 2022. godine obavljeno LiDAR snimanje. Na tom snimku, u sjevernom uglu Gradca očitavaju se konture četvrtaste zaravni koja bi mogla biti rimska utvrda. Na tom se snimku, između ostalog, vidi i kako je cesta izgrađena za Memorijalni centar batinske bitke izmijenila konfiguraciju terena, no na LiDAR snimku se vidi da se četvrtasta zaravan proteže i JI od te ceste. Taj se snimak može očitati na dva načina, jer obrisi u pejzažu nude dva tumačenja. Po jednom tumačenju utvrda ima oblik pravilnog četverokuta dimenzija 200 x 226 m (sl. 6, označeno crvenim). Po drugom tumačenju utvrda ima približne dimenzije 215 x 215 m (sl. 6, označeno zelenim). Treba navesti da su se suvremene vinogradarske i građevinske aktivnosti odrazile na pejzaž Gradca, te da je izvorni izgled izmijenjen. Važno je istaknuti i mogućnost da je utvrda izgrađena na platou koji je možda nastao u nekom ranijem vremenu. Svakako treba naglasiti i da je nepravilni izgled zapadnog dijela utvrde vjerojatno posljedica erozije, tako da se zapadni dio utvrde vjerojatno urušio niz padinu. To bi donekle objasnilo i položaj principije unutar tako orisane utvrde. U svakom slučaju konačne zaključke nije moguće donijeti bez iskopavanja. Zanimljivo je da je M. Bulat smatrao da utvrda u Batini ima dimenzije

²⁹ Johnson 1983: 282, 293.

³⁰ Bojčić *et al.*, 2009: 128–129.

220 x 200 m.³¹ Vjerojatno su se konture znatno jasnije ocrtavale u pejzažu prije 50 godina nego što je to danas slučaj, pa je Bulat mogao golim očima vidjeti ono za što je danas nužan LiDAR.

Sl. 6. Topografska karta rimskog nalazišta Batina. Označeno zelenim i crvenim: rimska utvrda; narančasto: odvojak limeske ceste koja je vodila do utvrde; žuto i oker: pojave otkrivene geofizikalnim snimanjem 2021. (kartu izradio T. Leleković) / Fig. 6. Topographical map of the Roman site of Batina. Marked in green and red: the Roman fort; in orange: a branch of the limes road that led to the fort; yellow and ochre: phenomena discovered by geophysical imaging in 2021 (map made by T. Leleković)

LiDAR snimanje je otkrilo i nekoliko pojava u krajobrazu koje bi mogle upotpuniti topografiju antičke Batine. Ovo se u prvom redu odnosi na prometnice kojima je utvrda morala biti spojena s obalom Dunava. Pretpostavka je da je primarna uloga utvrde bila obrana granice i nadzor prometa Dunavom. U tom su smislu zanimljiva dva surduka, pri čemu se u jednom od njih jasno ocrtava cesta. Surduk vodi do dijela Gradca na kojem bi se trebala nalaziti *porta praetoria*. Strmina ove ceste nije pogodna za promet zaprežnim kolima, no cesta je omogućavala konjaništvu ili pješacima brzi izlaz na obalu Dunava. Ova bi prometnica dala i objašnjenje zašto je pretentura utvrde bila okrenuta u ovom smjeru. Taj je surduk danas potpuno obrastao raslinjem, tako da će se ta spoznaja preispitati u nadolazećim godinama (sl. 8, označeno plavim strelicama).

U sklopu projekta *Dunavski limes u Osječko-baranjskoj županiji* obavljena su i geofizikalna ispitivanja. Tako su 2021. obavljena snimanja zapadno i južno od pretpostavljene utvrde, te u zapadnom dijelu Gradca gdje se pretpostavlja civilno naselje. Tom su prilikom u zemlji otkrivane podzemne strukture koje bi se prema magnetometrijskim vri-

31 Bulat 1977: 76.

jednostima mogle smatrati rimskima. Glavno ograničenje magnetometrijske metode jest u tome što je prema vrijednostima dobivenima snimanjem donekle moguće razdijeliti moderne od predmodernih struktura, dok je razdvajanje rimskih pojava od prapovijesnih slojeva teže. Taj nedostatak magnetometrijske metode posebno je problematičan na Gradcu čija je površina prekrivena više metara debelim kulturnim slojem. Ipak, rezultati tih snimanja upućuju na mogućnost da je čitava zaravan Gradca rimski lokalitet, tako da je nužno provesti arheološka iskopavanja kako bi se preispitala točnost dosadašnjeg iscrtavanja rimska utvrda (sl. 6, označeno žutom i oker). Za iscrtavanje utvrde zanimljive su strukture otkrivene na česticama tik uz pretpostavljeni zapadni bedem utvrde (k.č. 629/3 i 637/1). One su odmaknute od bedema 35 m odnosno do 65 m (taj razmak ovisi o iscrtavanju pravca bedema), ali ipak imaju istu orijentaciju kao i utvrda. Moglo bi biti da ova praznina nije slučajna, već da je riječ o namjernoj praznini koja je ostavljena između utvrde i ostatka naselja. Nažalost, geomagnetski snimak nije ocrtao fose koje bi trebale biti ovdje, ukoliko je logor uopće imao opkop.

Sl. 7. Georadarski snimak položaja Gradac – prostor Spomenika palim borcima Crvene armije i Memorijalog centra batinske bitke (vizualizaciju izradio Ch. Mayer) / Fig. 7. Georadar image of Gradac location – the area of the Monument to the Fallen Soldiers of the Red Army and the Battle of Batina Memorial Center (visualization made by Ch. Mayer)

I. Vukmanić u svom radu uz središnju utvrdu spominje više potencijalnih rimskih utvrđenja / vojnih instalacija na Gradcu i na Srednom. Snimanja radarom obavljena su 2021. na platou oko Memorijalnog centra, no rezultati su negativni (sl. 7). Prema tom snimanju veći dio tog platoa je moderna tvorevina, dok se debeli arheološki sloj ocrta tek u zapadnom dijelu platoa, što je i objavljeno u doktorskom radu I. Vukmanića.³² Naime, ranije se smatra-

32 Vukmanić 2017: 525.

lo da je gradnjom spomenika uništen dio utvrde,³³ ali to se mišljenje danas može odbaciti jer na mjestu Spomenika nije postojala nikakva rimska struktura. Ovom prilikom moram naglasiti da je LiDAR snimak otkrio više lokacija na kojima bi se mogla nalaziti rimska vojna postrojenja. Pregled terena još nije dovršen, a potrebno je obaviti i geofizikalna snimanja, tako da će rasprava o ostatku lokaliteta Gradac biti objavljena drugom prilikom.

Istraživanja na položaju Sredno provode se u partnerstvu s Arheološkim muzejem Osijek, Institutom za arheologiju iz Zagreba i Hrvatskom akademijom. Istraženo je više probnih sondi sporadično razmještenih po toj batinskoj zaravni, kojima se stekao uvid u sastav i rasprostranjenost arheoloških pojava. Mjesto istraživanja često su određivale vanjske okolnosti, tako da se mora osvijestiti kako je stečeni uvid rascjepkan i da je iz njega teško iščitati cjelovitu sliku.³⁴

Iznimno važan su nalaz rimski opkopi, takozvane *fossae*, koje su pronađene u sjevernome i središnjem dijelu Srednog.³⁵ Riječ je o obrambenim jarcima privremenih logora poznatih pod njemačkim nazivom *Marschlagern*, kakve su rimske postrojbe gradile za vrijeme boravka izvan sjedišta, bilo tijekom putovanja, bilo tijekom boravka na bojišnici. Od takvih logora uglavnom su preostali samo opkopi jer su vojnici u njima bili smješteni u šatorima. Neki su bili u uporabi i duže vrijeme, tako da su mogli u svojoj unutrašnjosti sadržavati drvene građevine, bunare, septičke jame i ostale objekte potrebne za dugotrajniji boravak na istome mjestu. Na Srednom su otkriveni jarci karakterističnoga V-presjeka, dok u unutrašnjosti logora nisu otkriveni nikakvi ostaci. Vjerojatno su ti logori korišteni kraće vrijeme. Otkriveni su na dva položaja, u sjevernome i središnjem dijelu Srednog. Zbog izostanka nalaza teško je odrediti iz kojega su vremena. Datirani su u 2. stoljeće prema nalazima keramike u jednom od njih i grobovima iz 3. stoljeća koji su ukopani u jedan od jaraka. Jedan je pronađen u sjevernom dijelu Srednog, tik uz prometnice koje su vodile na Gradac, odnosno prema Dunavu (sl. 8; sl. 9, označeno kao crveni pravokutnik). Moguće je da se radi o ostacima pomoćnog privremenog logora u kojem je boravilo pojačanje postrojbi smješteno u Gradcu.

Sl. 8. Topografska karta rimskog nališta Batina. Označeno zelenim i crvenim: rimska utvrda; pravokutnik obrubljen crvenom crtom: privremeni logor Sredno; narančasto: pretpostavljene rimske ceste; žuto i oker: pojave otkrivene geofizikalnim snimanjem 2021. godine; ružičasto: pojave otkrivene geofizikalnim snimanjem 2016. godine; plavim strelicama je označen surduk u kojem se ocrta prometnica; žuto: rimski grobovi (kartu izradio T. Leleković) / Fig. 8. Topographical map of the Roman site of Batina. Marked in green and red: Roman fort; rectangle bordered by a red line: Sredno temporary camp; orange: presumed Roman roads; yellow and ocher: phenomena detected by geophysical imaging in 2021; pink: phenomena detected by geophysical imaging in 2016; blue arrows mark the ravines where the road is outlined; yellow: Roman graves (map made by T. Leleković)

33 Filipović, Podrug 2006: 43.

34 Bojčić *et al.* 2011; Hršak *et al.* 2013; Hršak *et al.* 2015; Hršak *et al.* 2016; Dizdar *et al.* 2021.

35 Bojčić *et al.* 2011: 17–18; Vukmanić 2017: 92–94.

Sl. 9. Topografska karta rimskog nalazišta Batina – Sredno. Crveno: privremeni logor Sredno; narančasto: pretpostavljene rimske ceste; ružičasto: pojave otkrivene geofizikalnim snimanjem 2016. godine; žuto: rimski grobovi (kartu izradio T. Leleković) / Fig. 9. Topographical map of the Roman site of Batina – Sredno. Red: Sredno temporary camp; orange: presumed Roman roads; pink: phenomena detected by geophysical imaging in 2016; yellow: Roman graves (map made by T. Leleković)

Isto tako, moguće je kako je logor pripadao i nekoj od onih postrojbi koje su na utvrđi na Gradcu obavljale građevinske radove. U središnjem dijelu Srednog iskopavanjem 2010. godine pronađeno je nekoliko jaraka V-presjeka, od kojih je jedan sadržavao rimsku keramiku, a svi su bili presječeni grobovima iz 3. stoljeća. Ipak, geofizikalna snimanja otkrila su obrise koji ne nalikuju rimskom privremenom logoru, tako da je ove pojave potrebno dodatno istražiti (sl 8; sl. 9, označeno ružičasto).

Iskopavanja na Srednom od 2010. do 2019. godine otkrila su ostatke rimskog groblja. Do sada je pronađen 31 paljevinski grob, 12 kosturnih, a za dvadeset ukopa ne može se točno odrediti što predstavljaju, no dio su grobnog konteksta. Nije moguće točno utvrditi je li na Srednom postojalo jedno ili više rimskih groblja. Određivanje cesta i granica groblja prema nalazima grobova jedna je od arheoloških zamki, jer su grobovi i pretpostavljena cesta jedni drugima istovremeno i dokaz i kontekst. Ipak, povećana koncentracija grobova na nekom području može upućivati na postojanje ceste. Sagledavajući rimske grobove u pejzažu može se pretpostaviti kako su preko Srednoga prelazile dvije prometnice. Tako se jedno groblje protezalo duž ceste koja je od Gradca vodila prema jugozapadu u sjeverni i središnji dio Srednog, dok se drugo groblje nalazilo u sjeveroistočnome dijelu Srednog, uz možebitnu cestu koja je od Gradca vodila do Dunava. Ovo drugo groblje je zanimljivo jer se nalazi na povišenom položaju iznad surduka, što mu je moralo davati snažan vizualni dojam. Na tome su groblju neki grobovi bili okruženi

kanalima koji se tumače kao ograde grobnih čestica napravljene od šiblja ili zasađenoga grmlja. Ove su ograde dodatno stvarale dojam izdvojenoga grobnog vrta kakav je poznat iz toga vremena.

Većina otkrivenih grobova nastala je u drugoj polovici 2. i u 3. stoljeću. Pronađen je žarni grob koji je sadržavao volutnu keramičku svjetiljku iz druge polovice 1. stoljeća ili s početka 2. stoljeća, što ga čini starijim od ostalih. Na istom su položaju pronadjeni i grobovi iz 3. stoljeća koji su teško oštetili taj žarni grob, tako da se iz toga jasno vidi da je postojala i starija faza groblja te da je postojao značajan vremenski odmak između te dvije faze. Potrebno je pojasniti da su upravo druga polovica 2. stoljeća i čitavo 3. stoljeće u Panoniji razdoblje promjene u načinu pokopavanja mrtvih, tako što je sahranjivanje zamijenilo spaljivanje mrtvih. Već je ranije navedeno da je istočna Panonija bila u početku rimske vlasti slabo naseljena, a ta se činjenica ogledava i na iznimno malom broju ranijih groblja. Jedini primjeri ranijih grobova na hrvatskome dijelu limesa su groblje otkriveno na Trgu bana Jelačića u Osijeku s kojega potječe 97 ranijih paljevinskih grobova i ono pronadeno u dvorištu dvorca u Iloku gdje je iskopano šest grobova.³⁶ Glavni izvor za proučavanje grobnih običaja toga vremena su velika naselja *Siscia*, *Mursa*, *Aquincum* i *Potetovio* (Ptuj).³⁷ Iz groblja tih gradova vidi se kako je u Panoniji u vrijeme podjele provincije (106./107. godine) još uvijek prevladavao običaj spaljivanja mrtvih. Sahranjivanje tijela bez spaljivanja bilo je rijetko, dok je u to vrijeme u središtu Carstva ono postalo pravilo.

U Batini je pronadeno dvanaest grobova koji se sigurno mogu odrediti kao tip *ustrinatum*. Ovome se mogu pridodati još pet ukopa koji su označeni kao neodređeni. Riječ je o jamama s pepelom koje nisu sadržavale veće komade spaljenih kostiju niti grobne priloge, tako da se one ne mogu sa sigurnošću odrediti kao grobovi. Jedan od razloga što se te ukope ne može konačno odrediti kao grobove jest njihova slaba očuvanost. *Ustrinata* su na Srednom bila ukopana pliće od ostalih grobova, tako da su često očuvana samo dna rake. Spaljeni ostaci su na Srednom uglavnom sahranjeni omotani u tkaninu, dok je samo u jednom slučaju pronadena žara. Od priloga su pronadjeni keramička svjetiljka i novac. Samo su u nekoliko slučajeva pronadjeni ulomci keramičkoga posuđa koji su u grobove vjerojatno dospjeli kao ostatak gozbe koja se odvijala nad grobom tijekom pogreba. Većina *ustrinata* ne sadrži predmete koji bi ih mogli točno vremenski odrediti, tako da nije moguće odrediti jesu li pripadali ranijoj fazi groblja s onim jednim žarnim grobom ili su pak bili dio kasnijega groblja iz 3. stoljeća. Bolja prostorna analiza i širenje površina za istraživanje možda će uskoro razjasniti ovo pitanje.

Ovo bi bilo značajno otkriće za grobnu arheologiju rimske Panonije, jer su iskopavanja u obližnjoj Mursi pokazala kako je spaljivanje na spalištima odumrlo prije početka 3. stoljeća te da ga je zamijenio običaj spaljivanja na bustu (*bustum*), običaj po kojem se pokojnik ne spaljuje na spalištu već je lomača sagrađena iznad rake. Mjesto pokopavanja ujedno i mjesto spaljivanja, što je karakteristika busta. U većini slučajeva stijenke su samo dijelom zapečene, i to samo gornji dio, dok je donji dio rake tek u rijetkim primjerima imao tragove izlaganja visokoj temperaturi. W. Gaitzsch i A. Werner kroz eksperiment su saznali kako je spaljivanje nad bustom izgledalo te zašto bust ima oblik kakav danas zatječemo. Lomača je gorjela 74 minute tijekom kojih se uspjela razviti temperatura između 800° i 900° C, pri čemu su stakleni i brončani prilozi bili rastaljeni, dok su se keramički predmeti razbili i promijenili boju. Lomača je do kraja uspjela očuvati svoju formu, iako su komadi spaljenog drveta i izgorjelih priloga upadali u raku već nakon 20 minuta. Nakon 74 minute lomača se

36 Görlicke-Lukić 2000: 152–154; Dizdar 2010; Leleković 2009: 46.

37 Topàl 1993; Istenić 1999; Leleković 2011.

urušila zajedno s ostacima kostura koji su do kraja zadržali svoj položaj na lomači. Ostaci lomače sastavljeni od ostataka tijela, ugljena i spaljenih grobnih priloga zapunili su tri četvrtine rake. Vatra je nastavila gorjeti i nakon urušavanja lomače, tako da se plamen ugasio tek nakon 143 minute.³⁸ Važno je naglasiti da su stijenke rake dobivene tim eksperimentom odgovarale onima nađenima u Batini, dakle donji dio bio je zapunjen ugljenom u kojem su se nalazili ostaci tijela i grobnih priloga, dok je gornja polovica stijenki imala crvenu boju uslijed izlaganja ekstremno visokoj temperaturi. Nalazi iz grobova upućuju da je običaj podrazumijevao da se pokojniku popudbina stavi na lomaču i s njime spali. Tek su u iznimnim slučajevima pronađeni su čitavi i neoštećeni grobni prilozima, koji su stavljeni nakon što je tijelo spaljeno, a žar se ohladio. U Batini je pronađeno 19 busta, što znači da taj oblik sahranjivanja prevladava. Zanimljivo, prevlast busta kao oblika pokapanja utvrđeno je i istraživanjima Sotina, drugog lokaliteta na limesu.³⁹ Ovo je važno naglasiti jer neki autori smatraju da je *bustum* kao običaj ponikao u balkansko-podunavskom prostoru, i to među vojskom, te da su ga vojnici proširili u ostale dijelove Carstva. Prema tome mišljenju bust bi trebao biti običaj usko vezan uz vojnike, odnosno način pokopavanja ratnika.⁴⁰ Ovome bi išla u prilog činjenica da *busta*, osim onih osnovnih priloga novca i svjetiljke, često ne sadrže ikakve druge priloge. Ovo je usko povezano s činjenicom da vojnici nisu posjedovali svoje oružje ni svoju opremu, pa mu oni nisu mogli biti stavljeni u grob kao prilog, što je učestali slučaj među civilima (sl. 10).

Sl. 10. Batina – Sredno, grob 79 (fotografiju izradio T. Hršak) / Fig. 10. Batina – Sredno, Grave 79 (photo by T. Hršak)

38 Gaitzsch, Werner 1993: 57–58.

39 Hutinec 2010: 29–33.

40 Struck 1993: 90.28; Jovanović 2000: 205–206; Pirling 2002: 524–526; Abegg-Wigg 2008.

Četvrtina otkopanih grobova sadržavala je kostur, dakle tijelo nije bilo spaljeno. Na primjeru groblja Murse vidi se kako je promjena pogrebnih običaja nastupila naglo, tako da su u dijelu groblja s početka 2. stoljeća pronađeni gotovo isključivo paljevinski grobovi, dok u dijelu groblja s kraja 2. i početka 3. stoljeća kosturni grobovi prevladavaju.⁴¹ Ovdje treba istaknuti da se rezultati istraživanja u Batini i Sotinu ne podudaraju s onima u Mursi. Groblja Murse pokazuju da se u drugoj polovici 2. i većem dijelu 3. stoljeća pokojnici i spaljuju i sahranjuju, no da je omjer gotovo 1 : 20 u korist sahranjivanja. Istraživanja u Batini pokazala su drugačiji trend. Svih dvanaest kosturnih grobova pronađenih na Srednom mogu se opisati kao jednostavni kosturni grobovi u kojima su pokojnici polegnuti na leđa ili na bok kako bi odavali dojam kao da spavaju.

Prema prikupljenim priložima iz grobova jasno se može zaključiti kako je ovo bilo groblje na kojem su pokopani civili, i to kako žene, tako i djeca, ali i muškarci koji su možda pokopani dok su još bili u vojnoj službi. Određena preslika ovome istraživanju je ono koje se provodi u Sotinu na prostoru tamošnjega rimskog groblja. I na tome se lokalitetu iskopavanja provode iskopom na dostupnim površinama nalazišta te je otkrivena rimska nekropola iz tranzicijske faze s miješanim ritualom pokopavanja koja se okvirno može datirati u 2. i 3. stoljeće, no koja pokazuje ipak neke drugačije značajke. U prvome redu to se odnosi na *busta* s dvije razine koja su u Osijeku i Sotinu uobičajen nalaz, dok u Batini još nisu zatečena. Ono što nedostaje u Batini jesu grobovi iz kasnoantičkoga razdoblja kakvi su primjerice u velikom broju pronađeni u obližnjem Zmajevcu, odnosno na Štrbincima i Treštanovcima.⁴²

Rezultati dosadašnjih istraživanja navode na zaključak da su u Batini nakon Markomanskih ratova, u prvom redu tijekom severskog razdoblja, obavljani veliki građevinski radovi. Pored utvrde, na Gradcu je postojalo i snažno civilno naselje. Štoviše, vjerojatno je čitava zaravan Gradac bila garnizon, u kojem su naselje i utvrda činili kompaktnu cjelinu. Grobovi otkopani na Srednom po prvi puta su omogućili pogled na ljude koji su tamo živjeli. Važno je istaknuti kako nisu svi pokojnici bili muškarci i vojnici, već značajan udio čine žene i djeca. Dakle, u Batini je postojao pogranični garnizon u kojem je živjela zajednica čija je osnova bila utvrda i vojnici koji su u njoj živjeli, no uz nju je postojalo naselje u kojem su živjeli ljudi koji su tim vojnicima pružali razne usluge. Među njima je bilo i obitelji koje nisu bile izravno povezane s vojnicima, ali su živjele uz utvrdu jer im je ona pružala zaštitu.

Položaj grobova je dao naslutiti i pravce cesta koje su vodile prema utvrdi, što se posebno odnosi na mogućnost postojanja ceste koja je od Gradca vodila prema Dunavu. Takva bi cesta značila da je ispod Gradca na obali Dunava postojalo još jedno naselje, ili izmahnuto postrojenje gdje su mogli pristajati brodovi i gdje se mogao prijeći Dunav.

Provedenim iskopavanjima tek je zagrebena površina ovoga nalazišta. Buduća istraživanja su nužna kako bi se znanje produbilo, a otvorena pitanja razriješila. Pronađeni grobovi upućuju na to da je rimsko naselje u Batini procvatilo u 3. stoljeću, što otvara pitanje što je tamo bilo prije toga. Upravo zbog nalaza grobova potrebno je preispitati razmišljanja o rasporedu postrojbi na ovome položaju i o vremenu nastanka ove utvrde. Na koncu, treba preispitati mogućnost da batinska utvrda nije bila *Ad Militare*, već je nosila neko drugo ime. No, o tome će rasprava biti nastavljena u sljedećoj objavi rezultata s istraživanja u Batini.

41 Vukmanić, Hršak 2010: 34; Leleković 2010; Göricke-Lukić 2011: 26, 229.

42 Migotti 2004; Sokač-Štimac 2005; Migotti 2007; Filipović 2010; Leleković 2012: 342–349; Migotti, Leleković 2013; Migotti, Leleković 2017.

LITERATURA / LITERATURE

- Abegg-Wigg 2008 Angelika Abegg-Wigg, Die Aschengruben im Kontext der provinzialrömischen Bestattungszeremonien. Problematik und Analyse-möglichkeiten, u: J. Scheid (ur.), *Pour une archéologie du rite: nouvelles perspectives de l'archéologie funéraire*, 2008., 243–257.
- Bojčić 1984 Zvonko Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u Istočnoj Slavoniji i Baranji, u: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, *IzdHAD* 9, 1984., 211–222.
- Bojčić *et al.* 2009 Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Tino Leleković, Terenski pregled područja Batine, *AIA* 5, 2009., 125–129.
- Bojčić *et al.* 2011 Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Tino Leleković, Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina–Sredno 2010. godine, *AIA* 7, 2011., 13–19.
- Brunšmid 1900. Josip Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, *VAMZ* 4, 1900., 21–42.
- Bulat 1969. Mirko Bulat, Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji, *OZ* 12, 1969., 39–49.
- Bulat 1977. Mirko Bulat, Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji, u: *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima. Simpozijum antičke sekcije SADJ, Varaždin 1975.*, *Materijali XIII*, Beograd 1977., 63–86.
- Dizdar 2010. Marko Dizdar, Inventar groba 5 / Inventory of grave 5, cat. 29, u: Ivan Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman Military Equipment in Croatia*, Zagreb, 2010., 244–245.
- Dizdar *et al.* 2021a Marko Dizdar, Tino Leleković, Tomislav Hršak, *Batina – ti-sućljetni svjetionik na Dunavu*, Osijek, 2021.
- Dizdar *et al.* 2021b Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Daria Ložnjak Dizdar, Groblje kasnoga brončanog i starijega željeznog doba Batina (Kiskószeg) – Sredno / A Late Bronze Age and Early Iron Age Cemetery Batina (Kiskószeg) – Sredno, u: Dizdar *et al.* 2021a.
- Dušanić 1988 Milena Dušanić, Rimske opeke sa žigom sa panonskog limesa (odsek Cuccium – Taurunum), *Starinar* 39, 85–97.
- Filipović 2010 Slavica Filipović, *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu – Mocsolás / A Late Antique Necropolis in Zmajevac – Mocsolás*, Exhibition Catalogue, Osijek, 2010.
- Filipović, Podrug 2006 Slavica Filipović, Emil Podrug, Neobjavljene rimske opeke i tegule s radioničkim pečatima iz Muzeja Slavonije, *OZ* 28, 2006., 35–55.
- Gaitsch, Werner 1993 Wolfgang Gaitsch, A. Werner, Rekonstruktion einer Brandbestattung vom Typ Bustum aufgrund archäologischer Befunde aus Siedlungen der Jülicher Lössbörde, u: Manuella Struck (ur.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*, 1993., 55–67.
- Göricke-Lukić 2000 Hermine Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb–Osijek, 2000.
- Göricke-Lukić 2011 Hermine Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse*, Osijek, 2011.

- Gudea 2013 Nicolae Gudea, *Der Limes der Provinz Pannonia inferior (106–294 n. Chr.)*, *JRGZM* 60, 2013., 459–658.
- Hanel 2007 Norbert Hanel, *Military Camps, Canabae, and Vici. The Archaeological Evidence*, u: Paul Erdkamp (ur.), *A companion to the Roman army*, Blackwell Publishing, 2007., 395–416.
- Hršak *et al.* 2013 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine*, *AIA* 9, 2013., 12–19.
- Hršak *et al.* 2014 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. godine*, *AIA* 10, 2014., 14–20.
- Hršak *et al.* 2015 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2014. godine*, *AIA* 11, 2015., 18–22.
- Hršak *et al.* 2016 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, *Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2015. godine*, *AIA* 12, 2016., 14–18.
- Hutinec 2010 Mirela Hutinec, *Sotinska groblja u antici*, u: *Arheološke spoznaje o Sotinu. Rezultati probnih istraživanja 2008–2010*, Vukovar, 2010., 29–33, 50–62.
- Istenič 1999 Janka Istenič, *Poetovio, zahodna grobišča I. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu / Poetovio, the western cemeteries I. Grave groups in the Landesmuseum Joanneum*, Graz, Katalogi in monografije 33, Ljubljana, 1999.
- Johnson 1983 Anne Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and the German Provinces*, London, 1983.
- Jovanović 1984 Aleksandar Jovanović, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Beograd, 1984.
- Klemenc 1961 Josip Klemenc, *Limes u Donjoj Panoniji*, u: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 1961., 5–34.
- Klemenc 1963 Josip Klemenc, *Der pannonische Limes in Jugoslawien*, u: *Fifth International Congress of Roman Frontier Studies / Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum*, ARR 3, 1963., 55–68.
- Kovács 2015 Péter Kovács, *Administrative changes in Pannonia under Diocletian and Constantine*, *Culti e religiosità nelle province danubiane*, u: Livio Zerbini (ur.), *Atti del II Convegno Internazionale, Ferrara 20–22 Novembre 2013*, 2015., 287–298.
- Kovács 2003. Péter Kovács, *The Late Roman Army*, u: Z. Visy (ur.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003., 31–36.
- Kovács 2016. Péter Kovács, *A history of Pannonia in the late Roman period I (284–363 AD)*, Budapest, 2016.
- Leleković 2009 Tino Leleković, *Osijek – Trg bana Jelačića*, *HAG* 5 (2008.), 2009., 45–51.
- Leleković 2011a Tino Leleković *Rimske nekropole Sisije i Murse*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2011.
- Leleković 2011b Tino Leleković, *OS_DIV_120. Rimska nekropola iz doba Severa*, Osijek, 2011.

- Leleković 2012 Tino Leleković, *Cemeteries*, u: Migotti 2012, 313–357.
- Lőrincz 2001 Barnabás Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001.
- Migotti 2004 Branka Migotti, Kasnoantičko groblje u Štrbincima kod Đakova – iskopavanja 2001., *ARR* 14, 2004., 141–246.
- Migotti 2007 Branka Migotti, Kasnoantičko groblje na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2002. i 2003., *ARR* 15, 2007., 141–246.
- Migotti 2012 Branka Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The State of Research and selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia*, BAR International Series 2393, Oxford, 2012.
- Migotti, Leleković 2013 Branka Migotti, Tino Leleković, Iskopavanja kasnoantičkog groblja na Štrbincima kod Đakova u 2007. i 2008. godini, *ARR* 17, 2013., 227–299.
- Migotti, Leleković 2017 Branka Migotti, Tino Leleković, Iskopavanje kasnoantičkog groblja na Štrbincima u 2011. i 2012., *ARR* 18, 2017., 163–218.
- Minichreiter 1987 Kornelija Minichreiter, *Arheološko blago Baranje, Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 5 (1986.–1987.), Osijek, 1987.
- Minichreiter 1989 Kornelija Minichreiter, Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje, *Lihnid* 7, 1989., 181–194.
- Mrkobrad 1980 Dušan Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Fontes Archaeologiae Iugoslaviae* III, Monografije 6, Beograd, 1980.
- Mušič *et al.* 2013. Branko Mušič, Igor Vukmanić, Igor Medarić, Matjaž Mori, Eline Nas, Geofizikalne raziskave rimskih vojaških taborov vzdolž Podonavskega limesa na hrvaškem, *Geološki zbornik* 33, Ljubljana, 2013., 106–109.
- Pinterović 1968 Danica Pinterović, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *AI* 9, 1968., 55–68.
- Pinterović 1969 Danica Pinterović, Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok, *OZ* 12, 1969., 53–69.
- Pinterović 1971 Danica Pinterović, Batina – praistorijski i antički nalazi, *AP* 13, 1971., 55–58.
- Pirling 2002 Renate Pirling, Busta aus Krefeld-Gellep, *Germania* 80/2, Mainz, 2002., 491–527.
- Polaschek 1937. E. Polaschek, *Notitia Dignitatum, PWRE* XVII, 1937., 1081–1097.
- Radman-Livaja 2012 Ivan Radman-Livaja, The Roman army, u: Migotti 2012, 159–189.
- Rapan Papeša 2012 Anita Rapan Papeša, Early Mediaeval Barbarian Elements, u: Migotti 2012, 415–439.
- Reddé 2015. Michel Reddé, Camp, u: Yann Le Bohec (ur.), *The encyclopedia of the Roman army*, 2015., 126–139.
- Richardson 2000 Alan Richardson, The Numerical Basis of Roman Camps, *Oxford Journal of Archaeology* 19/4, 2000., 425–437.
- Sanader 2003 Mirjana Sanader, The Ripa Pannonica in Croatia, u: Zsolt Visy (ur.), *Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003., 135–142.

- Sanader 2008 Mirjana Sanader, *Imago Provinciarum*, Zagreb, 2008.
- Szilágyi 1933 J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicorum, Dissertationes Pannonicae* ser. 2, no. 1, Budapest, 1933.
- Sokač-Štimac 2005 Dubravka Sokač-Štimac, Tekić. *Rimsko groblje i naselje*, Požega, 2005.
- Struck 1993 Manuella Struck, Busta in Britannien und ihre Verbindungen zum Kontinent. Allgemeine Überlegungen zur Herleitung der Bestattungssitte, u: Manella Struck (ur.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*, 1993., 81–94.
- Šašel, Šašel 1978 Ana Šašel, Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla* 19, Ljubljana, 1978., 159–174.
- Topàl 1993 Judith Topàl, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I*, Budapest, 1993.
- Visy 1988 Zsolt Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart, 1988.
- Visy 1989 Zsolt Visy, *A római limes Magyarországon. Corvina*, Budapest, 1989.
- Visy 2008 Zsolt Visy, *The Roman Limes in Hungary*, 2008.
- Vukmanić 2016 Igor Vukmanić, Stamped tiles from the Danube Limes fort Ad Militare, Croatia. Results from the archaeological prospection in 2010 and 2012, u: *Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference, Copenhagen, 9th–14th June 2013, The Journal of Roman Military Equipment Studies* 17, Oxford, 2016., 275–278.
- Vukmanić 2017 Igor Vukmanić, *Dunavski limes u Hrvatskoj*, doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.
- Vukmanić 2018a Igor Vukmanić, Presentation of an Invisible Site when the Roman Fort Ad Militare is taken into Consideration, u: *Limes XXIII. Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies, Beiträge zum Welterbe Limes, Sonderband 4/I*, Mainz, 2018., 392–399.
- Vukmanić 2018b Igor Vukmanić, Danica Pinterović – začetnica sustavnog arheološkog istraživanja uz limes u Hrvatskoj, *OZ* 34, 2018., 77–90.
- Vukmanić 2020 Igor Vukmanić, Kasnorimska pogranična vojna zona u hrvatskome Podunavlju, u: Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević i Mirna Vukov (ur.), *Studia honoraria archaeologica, Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020., 503–520.
- Vukmanić 2021 Igor Vukmanić, Dunavski limes u Hrvatskoj – suvremeni pogled, u: Josip Parat (ur.), *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi*, Osijek, 2021., 99–104.
- Vukmanić, Hršak 2010 Igor Vukmanić, Tomislav Hršak, Osijek – Divaltova ulica 120–122, *HAG* 6 (2009.), 2010., 32–35.
- Vukmanić, Mušič 2015 Igor Vukmanić, Branko Mušič, Archaeogeophysical Prospection Upon the Danube Limes Fort Ad Militare in Batina (2010), u: *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, 6th–11th September 2012*, Sofia, 2015., 871–879.

SUMMARY

The results of the new investigations on Roman Batina (2010–2022)

The Department of Archeology of the Croatian Academy of Sciences and Arts was involved in the research of Batina through two projects. One is the archaeological excavations that the Archaeological Museum of Osijek has carried out since 2010 in cooperation with the Institute of Archeology from Zagreb and the Croatian Academy. The second is the project *Danube Limes in Osijek–Baranja County*, which the Croatian Academy has been implementing since 2020 through the funding of the Ministry of Culture. The purpose of this program is to collect data for filling out the documentation for the inclusion of the Croatian part of Limes on the UNESCO list of world cultural heritage.

Batina rises 85 meters above the Danube (170 m above sea level), surrounded by the river like a peninsula. The ridge of the Batina mountain is composed of a series of plateaus separated by steep, deep ravines that often have a path cut in them. The highest and most prominent is the Gradac plateau, which rises above the Danube like a natural fortress. Gradac has an oval shape, measuring about 650 x 300 meters, with a relatively uniform height of 167.80 to 169.60 m above sea level. On the northern, eastern and western sides, the terrain slopes towards the Danube, while on the southern edge, the terrain drops by five meters and joins the Sredno plain. The appearance of Gradac is partly the result of erosion, but it is also shaped by human activity. The cultural layer in Gradac reaches at least seven meters, composed of the sequence of settlements that existed there. In addition to the Roman one, research revealed a settlement from the early Iron Age, especially remains of the Hallstatt necropolis. Unlike Gradac, Sredno does not have a vertical stratigraphy but a cultural layer of numerous, often intersecting burials. So far, excavations revealed Hallstatt and Roman graves, along with remains of Roman marching camps and the Second World War fortifications.

In this paper, the focus is on remains from Roman times.

Roman fort in Batina could have emerged due to several historical events. Domitian's wars against the Sarmatian Jazigi and the Dacians were the first possible event. Another possible time of the fort's creation is Trajan's wars against the Dacians when this part of Pannonia played an active role as a line of defence against the Dacians. However, B. Lőrincz mentions the *Ad Militare* fortress only after the division of Pannonia into two provinces in 106, i.e. after the end of the Dacian Wars. It is also possible that the reason for the fort's construction was the Marcomanni Wars (166–180). The fort could have been built before 180 or after the situation calmed down to strengthen the border. The late determination of the creation of the *Ad Militare* fortress at the time of the Marcomanni Wars is the least possible for most of the authors mentioned. It is a common opinion that the fort on Batina was *Ad Militare*, although sources or material evidence do not confirm this opinion. Antoninus's itinerary (IA 232,6–8; 243,5–7; 267, 3–4) and *Tabula Peutingeriana* (segment 5) does not mention the location of *Ad Militare* in this part of Pannonia. The fort got its name due to the *Notitia Dignitatum*, which states that in the fortress of *Ad Militare*, in the province of Valeria, there was a commander of a unit of Flavian equestrians (*ND Occ. XXXII B.17: Equites Flavianenses ad Militare*). A partially preserved dedication inscription, found in Batina in 1909 (*AE 1964, 226 = ILJug 1072*), marks the construction works carried out by the legion *VI Herculia* in the year 307 on behalf of Emperor Galerius. Probably, the legion did some construction works on the fortifications, i.e. P. Kovács assumes that Batina was a camp of the Sixth legion. The brick findings reveal two more units in Batina: *cohors II Augusta Thracum equitata* and *cohors II Asturum et Callaecorum equitata*.

I. Vukmanić and B. Mušič gave the most detailed description of the fort based on geophysical surveys from 2010 and 2012. A significant part of the fort was not available for research. The geophysical survey covers 20,000 m². The recording revealed a large square building with a symmetrical plan, on which the "longitudinal axis of the background of the command" is outlined, composed of five rooms, the central one of which has an apse. After the survey in 2010, they interpreted the building as a *principia*. Later, the interpretation was changed, and Vukmanić presented a controversial interpretation of the central building consisting of the *principia* and the *praetorium*, a unique example in the Roman Empire. In addition to this building, I. Vukmanić and B. Mušič also make out six dormitories, a granary, and a hospital or workshop building.

A geophysical survey in 2021 at several locations in Gradac and LiDAR survey in 2022 imaging opened the need to reconsider the ideal reconstruction of the fort in Batina, as Vukmanić and Mušič made it. An archaeological survey of the terrain in 2008 in the southwest corner of Gradac revealed a concentration of Roman pottery and brick fragments. It was impossible to determine the camp's boundaries by surveying the terrain and aerial photographs of the part of the site covered with trees and bushes. So the LiDAR survey was carried out in 2022. LiDAR showed the contours of a square plateau in the northern corner of Gradac, which could be a Roman fort. Among other things, the LiDAR image showed how the road built for the Battle of Batina Memorial Center changed the configuration of the terrain and that the square plain extends to the SE of that road. The outlines in the landscape offer two interpretations. According to one, the fort measures 200 x 226 m (Fig. 6, marked in red), while according to the other, it is 215 x 215 m (Fig. 6, marked in green).

The modern viticultural and construction activities have affected the landscape of Gradac. It is essential to point out that the Roman army used a rectangular plateau created in prehistory as the fort's location. Also, the irregular appearance of the western part of the fort may be likely the result of erosion, so the part of the west of the fort probably collapsed down the slope. The erosion also explains why the *principia* is now near the slope. In any case, excavation is necessary to establish the exact outline of the fort. Interestingly, M. Bulat considered that the fort in Batina had dimensions of 220 x 200 m. Probably, the contours were much more clearly outlined in the landscape 50 years ago than today, so Bulat could see with his naked eyes what LiDAR is necessary today.

LiDAR recording also revealed several phenomena in the landscape that could complete the topography of ancient Batina. i.e. the roads that connected the fort to the Danube bank. The assumption is that the primary role of the fort was to defend the border and control traffic on the Danube. LiDAR shows two ravines, out of which one includes a road. The ravine leads to the part of Gradac where should be the *porta praetoria*. The steepness of this road is not suitable for cart traffic, but it could allow equestrians or pedestrians a quick exit to the bank of the Danube. This road would also explain why the *praetentura* of the fort was facing in this direction. Today, this ravine is overgrown with vegetation, so that this knowledge will be reconsidered in the coming years (Fig. 8, marked with blue arrows).

Excavations of Sredno were carried out through several trenches scattered sporadically throughout the Sredno plateau. In the northern and central parts of Sredno, trenches revealed the ditches (*fossae*), which are remains of marching camps. Digging did not reveal any findings within the camps, so it is not easy to establish the time of their construction and how long they were in use. However, later cemetery that spread in the place of earlier camps shows that this happened before the late 2nd century. In the central part of Sredno, excavations in 2010 found several V-section ditches, one of which contained Roman pottery. All of them were intersected by stratigraphically later graves from the 3rd century. Nevertheless, geophysical surveys have revealed outlines that do not resemble a Roman marching camp, so these phenomena need to be further investigated (Fig. 8; Fig. 9, highlighted in pink).

Excavations at Sredno from 2010 to 2019 revealed the remains of a Roman cemetery. So far, it has revealed 31 cremations, 12 inhumations, and 20 unidentified burials. Increased graves in an area may point to the existence of a local road. Thus, one cemetery stretched along the road from Gradac to the southwest in the northern and central part of Sredno. Another cemetery was in the northeastern part of Sredno, along a possible road from Gradac to the Danube. The discovered graves stem from the second half of the 2nd and 3rd centuries. The excavations in nearby Mursa showed that cremation was dying out since the second half of the 2nd century, after which inhumations became the dominant burial custom. Cremation of the dead in Mursa was done exclusively in *busta*. In Batina, however, in the 3rd century, cremation was still the dominant custom. Although *ustrinata* are still present as burial customs. Nineteen *busta* found in Batina show that this was the most common form of burial. The grave goods clearly show that this was also a civilian cemetery that included burials of women and children.

The research results so far lead to the conclusion that significant construction works were carried out in Batina after the Marcomanni Wars, primarily during the Nordic period.

In addition to the fort, there was also a civilian settlement in Gradac. Moreover, the entire Gradac plain was probably a garrison in which the settlement and the fort formed a compact unit. For the first time, the graves excavated at Sredno have provided a glimpse of the people who lived there. It is essential to point out that not all the deceased were men and soldiers, but women and children make up a significant part. So, there was a border garrison in Batina where a community lived whose basis was the fort and the soldiers who lived in it.

Translated by Tino Leleković